

બાળનાટ્ય લેખન એક પડકાર

પ્રા. દિગીશ એચ. વ્યાસ

નાટ્ય વિભાગ

એમ.એ.પરીખ ફાઈન આર્ટસ એન્ડ આર્ટસ કોલેજ, પાલનપુર

એબ્સ્ટ્રેક્ટ

બાળનાટ્યની વ્યાખ્યા બાંધીએતો “જે કૃતિ બાળમાનસની કલ્પનાને ઉત્તેજે, વિકસાવે અને જીવનને સંસ્કારે તે બાળનાટક”. વિસ્તારથી વિચારીએ તો એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે બંધાય “બાળનાટક એટલે જે કૃતિ બાળકની કલ્પના વિકસાવે, જીવન સંસ્કારે, અનુભવનું ક્ષેત્ર વિકસાવે, એના વ્યક્તિત્વમાંથી બરછટપણું ઓછું કરે અને આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવે, આંતર સમજ તેમજ તેની વ્યવસ્થા શક્તિને વિકસાવે આખરે એ સમાજની સત્વશીલ, શિસ્તબદ્ધ, સપ્રમાણ અને સર્વાંગે ખીલેલી વ્યક્તિ નિપજાવે”. આ કથનમાં બધું આવી જાય છે. બાળનાટ્ય લેખનમાં ક્યાંક આ વસ્તુ 'જ્ઞાન સાથે ગમ્મત'ની જેમ હોવી જોઈએ. ગીત, સંગીત, નૃત્ય, કવિતા, જોડકણાંની સાથે આ વાતો પીરસાવી જોઈએ. તમે જો બાળકો જોડે રમી શકતા ન હો તો તમે બાળકો માટે લખી જ ન શકો. પછી તે જોડકણું હોય કે નાટક. આ બાબત બાળક સાથે રમકડાં લઈને રમવા જેટલી સહેલી નથી, પણ તેની સાથે હળી-ભળીને, હળીમળીને રમકડું બનાવવા જેવી છે. આ પ્રવૃત્તિમાં લેખકે પોતાની જાતને બાળક કહે તેમ ઢાળવાની છે. તેણે બાળકની જેમ તર્ક કરવાનો છે. જો બાળક એમ ઈચ્છે કે મકાનને પગપાળું અને હરતું-ફરતું બનાવો, તો તેમ કરો. જો તમે મોટાની જેમ તેના તર્ક ને માપશો કે કાપશો તો માની લેજો કે તમે તેને અનુરૂપ બાળનાટક નથી લખતા. બાળકને મજા તો પડવી જ જોઈએ. બાળનાટક ભારેખમ કે કંટાળાજનક ન જ લાગવું જોઈએ. શ્રી વિજય તેડુંલકરથી માંડીને શ્રી સર્વેશ્વર દયાલ સક્સેના જેવા ખ્યાતિ પ્રાપ્ત તથા નીવડેલા સાહિત્યકારોએ બાળનાટક લખ્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યના કવિશ્રી રમેશ પારેખે પણ બાળનાટક લખ્યાં છે. શ્રી સત્યજીત રે જેવા ખ્યાતિ પ્રાપ્ત દિગ્દર્શકે બાળવાર્તાઓ લખી છે અને ફિલ્મો પણ બનાવી છે. નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા (એન.એસ.ડી.) પોતાના થિયેટર ઈન એજ્યુકેશન વિભાગ દ્વારા બાળનાટકો તૈયાર કરે છે. ગ્રિપ્સ થિયેટરના પ્રણેતા ડૉ.લુડવીગે આ ક્ષેત્રમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. દિલ્હી અને કલકત્તામાં ડૉ.લુડવીગના ગ્રિપ્સ થિયેટરની સંકલ્પના મુજબ બાળનાટક ભજવાયા છે, જો વિશ્વકક્ષાએ આટલું કામ થતું હોય તો ગુજરાતી બાળ રંગમંચે શા માટે પાછળ રહેવું જોઈએ. બાળનાટ્ય લેખન માટે છોછ શાનો ?

કિ વર્ડઝ : બાળ રંગમંચ, બાળ નાટ્ય લેખન, ઈમ્પ્રોવાઈઝેશન, સર્જનશીલતા, ગ્રિપ્સ, થિયેટર

જગતની કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય સૌ પ્રથમ પદ્યમાં સર્જાયું છે, તેનું કારણ એ છે કે કવિતાને માનવહૃદય સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ છે. તેમજ 'કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં' – કાવ્યમાં નાટક રમ્ય છે. સર્વોત્કૃષ્ટ છે, ઉત્તમ છે. કવિતા અને નાટકનું અંતિમ ધ્યેય પ્રેક્ષકોને રસાનુભૂતિ કરાવવાનું જ છે. નાટક પોતાના વાહન તરીકે ગદ્યને કે પદ્યને સ્વીકારે, પરંતુ

એ બન્ને નાટકના સાધ્ય નથી, સાધન છે. સારા નાટકમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે પદ્યનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે. નાટ્યકાર ભાવમય નાટકીય ખંડને પદ્યથી અને ગતિશીલ પ્રસંગોને ગદ્યથી મંડિત કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

નાટ્યનો ઉદ્દેશ્ય મનોરંજન અને શિક્ષણ છે. દુઃખથી પીડાતા, થાકેલા, શોકથી પીડાતા અને તપસ્વીઓને યોગ્ય સમયે વિશ્રાંતિ આપનાર નાટક છે. ધર્મ, યશ અને આયુષ્યને વધારનારું હિતકારક, બુદ્ધિ વધારનારું અને લોકોપદેશ આપનારું આ નાટક છે. સર્વવિદ્યા અને કળાનું ધામ છે. બધા જ્ઞાનને તેમાં અવકાશ છે. એવું શાસ્ત્ર-શિલ્પ-વિદ્યા-કળા-કામણ-કુંટણ-કર્મ નથી જે નાટકમાં ન દેખાય. નાટકનો વિષય લોક સમસ્ત છે. લોકોના સુખદુઃખાત્મક સ્વભાવ છે, તે અંગ વગેરેના અભિનયથી યુક્ત થતાં (દર્શાવાતા)ને નાટ્ય કહેવાય છે. નાટ્ય લોકોમાં વિનોદનું સાધન છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણા નાટ્ય લેખકો થયા, ભાસ, શૂદ્રક, ભવભૂતિ, મહાકવિ કાલિદાસ તો ભારતના જ નહીં પણ વિશ્વના શ્રેષ્ઠ કવિ છે. કાલિદાસની તુલના પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ કવિ શેક્સપિયર જોડે થાય છે. આમ છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાળનાટક નથી દેખાતા. મહાકવિ ભાસ રચિત 'બાલચરિતમ' જે કૃષ્ણના બાલ્યાવસ્થાના પરાક્રમો પર આધારિત છે છતાંય બાળનાટક જે ખરા અર્થમાં કહી શકાય તે નથી. બાળનાટકને બાલિશ અથવા ઉતરતી રંગભૂમિ ગણવાનું વલણ મહત્તમ જણાય છે તે સદંતર ખોટું છે. બાળનાટ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, મજા પડવી જોઈએ. પરંતુ આ મજા પડવાની બાબત બે પક્ષે છે. મજા માત્ર બાળપ્રેક્ષકોને જ નહીં, નાટક ભજવતા બાળકોને પણ પડવી જોઈએ. તેમજ બાળકો જીવનની વાસ્તવિકતાને ઓળખે. પર્યાવરણ જેવી સમસ્યાઓ પ્રત્યે પોતાનો સ્પષ્ટ પ્રતિભાવ આપે તે યોગ્ય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો એમાં 'જ્ઞાન સાથે ગમ્મતની' વાત આવે. જેમને બાળક પ્રત્યે વિશેષ લાગણી હોય તેમને માટેજ બાળરંગભૂમિ છે અને જેમને થિયેટર માટે પ્રેમ છે, તેમના દ્વારા જ થિયેટરનો વિકાસ થઈ શકે છે.

આદરણીય ગિજુભાઈ બધેકા બાળકોને 'નાનાદેહમાં રહેલા વિરાટ આત્મા' તરીકે ઓળખાવી તેને ચરિતાર્થ કરવા પ્રામાણિકતાથી હસતાં રમતાં લીલા રચાવતા, એજ બાળરંગભૂમિનો પાયો હતો. "મૂછાળી-મા" તરીકે જાણીતા સ્વ. ગિજુભાઈ બધેકાની નવલકથા 'દિવાસ્વપ્ન' પર આધારિત નાટક બાળકો જોડે તૈયાર કરાવ્યું હતું. તેના લગભગ ૪ થી ૫ પ્રયોગ સુરત, ભાવનગર, અમદાવાદ, ગાંધીનગર અને વડોદરામાં રમતગમત કચેરી, ગાંધીનગરની યોજના અંતર્ગત કર્યા હતા. રિહર્સલની પ્રક્રિયામાં મને અને બાળકોને ખૂબજ મજા આવી હતી. બાળકો આનંદમાં હતા. પ્રત્યેક પ્રયોગ પછી નવો પ્રયોગ ક્યારે થશે, તેની કુતૂહલતા દરેકને હતી. ખૂબજ આનંદ સાથે અને જાણે પીકનીક કરતા હોઈએ તેમ દરેક જણ એકબીજા સાથે હળી મળી ગયા હતા. મુખ્ય વાત કહેવાની એ છે કે, આ અતૂટ સંબંધ અને નાટક કરવાની અભિલાષા જાગૃત થઈ, એ પાછળનું કારણ નાટકની પ્રત (સ્ક્રીપ્ટ) હતી એમાં જોડકણાં, ગીતો, નૃત્ય, ગરબા અને સાથે શિક્ષણની-જ્ઞાનની વાતો પણ છે. આમ 'જ્ઞાન સાથે ગમ્મતનું' એક સુંદર ઉદાહરણ છે 'દિવાસ્વપ્ન'. બાળનાટ્ય લેખન કેવું હોવું જોઈએ, તેમાં બાળકોને અને પ્રેક્ષકોને મજા કેવી રીતે પડે કે આનંદ આવે - અને સાથે સમાજને સંદેશો તો ખરોજ એ સમગ્ર વાત આ પ્રત (સ્ક્રીપ્ટ)માં છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં દરેક બાળકની કલ્પના શક્તિ, નિરીક્ષણ શક્તિ અને અભિવ્યક્તિ ક્ષમતા તેમજ સર્જન શક્તિ ખીલી. બાળનાટ્ય સ્પર્ધાઓમાં આયોજન તથા નિર્ણાયક તરીકે અને વ્યાવસાયિક સંસ્થાના નાટકો પ્રેક્ષક તરીકે નિહાળ્યા છે. સ્પર્ધામાં ૧૫-૨૦ બાળનાટકો હોય ખરા, પરંતુ તેમાં ખરેખરાં બાળનાટક માત્ર બે કે ત્રણ જ હોય.

બાળકોના ભજવવા માત્રથી કોઈ બાળનાટક બની જતું નથી. તેમજ મોટેરાઓના નાટક બાળકો ભજવે એટલે તે બાળનાટક બની જતા નથી, તો ખરેખરા બાળનાટક બાળકો ઉપરાંત મોટેરાઓ પણ ભજવી શકે છે. શિખામણ કે ઉપદેશ લાદીને નાટક ભારેખમ ગંભીર બનાવવું જોઈએ નહીં. શિખામણ કે બોધનું તત્વ ૮ થી ૧૪ વર્ષના બાળકો માટે લખાયેલા નાટકોમાં સામેલ કરી શકાય, પણ તોય બોધ કે શિખામણ લાદવા જોઈએ નહીં, સીધે સીધાં ન આવવા જોઈએ. બાળકો જાતેજ તેમાંથી તારવણી કરે તે મહત્વનું છે.

તેમજ બાળનાટકમાં આદર્શ પાત્રો રજૂ કરવાં જોઈએ, એ એક મોટો પ્રશ્ન છે? રજૂ કરવા પણ કેવી રીતે? એ વિશે વિચારવું જોઈએ. ઉદા.ગાંધીજીના હિન્દુસ્તાન આવ્યાથી માંડીને આઝાદી મળી અને તેમની હત્યા થઈ ત્યાં સુધીનો ઘટનાક્રમ દર્શાવતા નાટકોને બાળનાટકો કહેવાય? આવા નાટકો ભારેખમ,કંટાળાજનક,લાંબા અને અસહ્ય બને છે.

નાટક એક ખેલ છે, રમત છે તે ખેલવાથી,રમવાથી અને જોવાથી મજા પડવી જોઈએ, એટલે કે બાળકોને મજા પડે તેવી બાબતોનો બાળનાટકમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. બાળનાટકમાં વિષય વસ્તુ ઉપરાંત તેનો બાળસહજ નાટ્ય વિનિયોગ મહત્વનો છે, એ બાબત ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ. ઉદા. પ્રા. હરીશ વ્યાસલિખીત 'આઝાદી જો હમને જાની'— બાળનાટક રાષ્ટ્રીય સ્તરે જેનો પ્રથમ નંબર આવ્યો હતો. આઝાદી જેવા ભારેખમ વિષયને પણ બાળનાટકમાં કેવી રીતે સમાવેશ કરવો, તેનું સુંદર ઉદાહરણ છે. કવિતા, જોડકણાં અને છેલ્લે સમાજને સંદેશો આપવા માટે પણ એક ગરબાના લયમાં લખાયેલ કવિતાનો ઉપયોગ કર્યો છે. નાના બાળકોને મન આઝાદી એટલે શું? એમને મન તો આઝાદી — એટલે એ દિવસે સ્કૂલમાં રજા, મોજ—મસ્તી,આનંદ—ખેલ—કૂદ. આમ આ ગીત દ્વારા નાટકની શરૂઆત છે. નાટક આગળ વધતાં સમાજના દુશ્મનો જેવા કે, ભ્રષ્ટાચાર,પૂંજીપતિ વગેરેનો પ્રતિકાત્મક રીતે ઉપયોગ થયો છે.બાળકોને મજા પડે તેવી વાતો — બધુંજ સ્ક્રીપ્ટમાં છે. બાળકો માટે,બાળકોની સાથે રહીને અથવા બાળકો સાથે આંતર વ્યવહાર કરીને લખાયેલુ, બાળકોના ભાવ જગત—સંવેદનાને અનુરૂપ અને સંબંધિત વિષયવસ્તુ વાળુ,બાળકોને સરળતાથી સમજ તથા મજા પડે, સાથે સાથ મોટેરાઓને પણ રસ પડે તેવું, બાળક કે મોટેરાઓ કે બંને દ્વારા ભજવી શકાય તેવું નાટક એટલે બાળનાટક.

બાળકો માટે લખાય—ભજવાય તે બાળનાટક એટલે કે તેનું લક્ષ્ય વાચક કે લક્ષ્ય પ્રેક્ષક બાળક જ હોવો જોઈએ. બાળનાટ્ય લેખકોએ બાળકોના વય, રસ, રુચિ, વલણ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને નાટક લખવા ભજવવાનું છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

બાળનાટક બાળકોની સાથે રહીને અથવા બાળકો સાથે આંતર વ્યવહાર કરીને લખાય—નિપજાવાય આ બાબત લેખક પર અવલંબે છે. નાટક કેવી રીતે લખવું તે લેખક પોતે નક્કી કરે. બાળનાટ્ય શિબિરમાં શિક્ષક તરીકે પર્યાવરણ પર આધારિત નાટક તૈયાર કરાવ્યું. તે વખતે બાળકોને માત્ર (હિન્ટ,ક્યૂ) થોડા નિર્દેશ આપ્યા હતા. અલીબાબા ચાલીસ ચોર ખૂબજ મોટી વાર્તા છે,પરંતુ બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં—કરતાં, તેમને પ્રશ્નો પૂછીને કે ઈમ્પ્રોવાઈઝ કરાવીને ટૂંકમાં અને સુંદર નાટક અમે રજૂ કર્યું હતું. અમદાવાદમાં લિટલ થિયેટરના દિગ્દર્શક શ્રી ઈન્દુપુવાર આ રીતે જ નાટક તૈયાર કરાવતા હતા. વાર્તામાંથી પણ સુંદર નાટક રજૂ થઈ શકે.બાળવાર્તામાંથી સુંદર પ્રત(સ્ક્રીપ્ટ) બની શકે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની એક વાર્તા છે. 'બોલતો પોપટ'— જેમાંથી સુંદર બાળનાટક બની શકે.બાળકોને હસાવે,રમાડે તેમજ એક ઉપયોગી સંદેશો સમાજને આપે એવી આ વાર્તા છે.

નાટકનું વિષયવસ્તુ બાળકોના સંવેદન-વિશ્વ-ભાવવિશ્વને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. નાટકનો મૂળ વિચાર જો બાળકના વિશ્વને અનુરૂપ ન હોયતો બાળકને તેમાં મજા પડતી નથી, તેનું તાદાત્મ્ય પણ સધાતું નથી. લેખકે બાળકની રીતે વિચારવાનું છે, બાળક બનીને બાળકની આંખે દુનિયા જોવાની છે. એટલે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત હિન્દી કવિ, લેખક અને બાળકનાટ્ય લેખક શ્રી સર્વેશ્વર દયાલ સક્સેના કહે છે,

"તમે જો બાળકો જોડે રમી શકતા ન હોય તો તમે બાળકો માટે લખી જ ન શકો- પછી તે જોડકણું હોય કે નાટક."

બહુધા થાય છે એવુંકે, બાળનાટ્ય લેખક ઘણીવાર વિષયની પસંદગી લોકકથા કે પૌરાણિક કથા સાહિત્ય કે ઇતિહાસમાંથી કરે છે અને તેમાં તે ભૂલ કરી બેસે છે. લોકકથા રોચક હોય છે પણ તેની સંવેદના બાળકને અનુરૂપ હોય છે ખરી? જૂના મૂલ્ય આજના જમાનામાં અસર કરી શકે નહીં એટલે બાળનાટ્ય લેખકે જો લોકકથા પર હાથ અજમાવવો હોયતો તેનું પરિમાર્જન જરૂરી છે. આજનો સંદર્ભ આપવો જરૂરી છે, આવુંજ પૌરાણિક કથા અને ઐતિહાસિક સામગ્રી બાબતે પણ બને. તેને બાળકના અનુભવ વિશ્વ સાથે સાંકળવું જોઈએ. વિષયવસ્તુ માટે બીજી અગત્યની બાબત છે કે પરીકથા રોચક તથા કુતૂહલ પ્રેરક હોય છે, આકર્ષક હોય છે, પણ ૮ વર્ષ પછીના બાળકો માટે વિજ્ઞાનના જાદુનો ઉપયોગ કરવો વધુ હિતાવહ છે તે રોચક તો હોય છે જ પણ તે કાલ્પનિક નહીં, વાસ્તવિક હોય છે તેથી તેનો ઉપયોગ કરવો વધુ ઈચ્છનીય છે.

જ્યારે આપણે બાળકો માટે લખીએ ત્યારે તે કૃતિનું સ્વરૂપ બાળકને સમજાય તેવું હોવું જોઈએ. નાટકના વિષય વસ્તુની એક બિંદુથી શરૂઆત થાય, વિકાસ થાય, ચરમસીમા પર પહોંચે અને પછી સમાધાન થાય. આ પ્રકારનો સીધી લીટીનો આલેખ બાળકનાટકનો હોવો જોઈએ.

ઓપનિંગ, ઈન્ટ્રોડક્શન, પ્લોટ ડેવલોપમેન્ટ, ક્લાઈમ્સ, ક્લાઈમેક્સ, સોલ્યુશન. આ મુદ્દાઓનું લેખકે બાળનાટ્ય લખતી વખતે ધ્યાન આપવું જોઈએ. નાટકની ઘટના તર્કબદ્ધ અને સુસંગત હોવી જોઈએ. નાટકના ઘટનાક્રમમાં જો આડા અવળા (એબ્રાટ) ફેરફાર, કટસ કે ચેન્જસ આવતા હોય, બે દ્રશ્યો કે ઘટના વચ્ચે સુસંવાદ સાધી શકાતો ન હોય તો બાળકો બિચારા અટવાય એટલે બને ત્યાં સુધી બાળકોના નાટકનું સ્વરૂપ સરળ હોય તે જરૂરી છે. આઠ થી ૧૪ વર્ષના બાળકો માટેના નાટકનું સ્વરૂપ તો સરળ હોવું જ આવશ્યક છે. ૮ થી ૧૪ વર્ષ પછીના બાળકો માટેના નાટકોમાં પ્રયોગ કરી શકાય.

બાળકોને જોડકણાં બહુ ગમે છે. જોડકણાંમાં આવતા પ્રાસાનુપ્રાસ શબ્દો તેમને આકર્ષે છે. જોડકણાંનો લય તેમને ગમે છે. જો જોડકણાંમાં હાસ્યરસનો વિનિયોગ થયો હોય અને તેનું દ્રશ્યાત્મક ચિત્રણ થયું હોય તો તેને ખૂબ મજા પડે.

જોડકણાંની જેમ ગીતો પણ બાળકોને ગમે છે. ગીતનું માધુર્ય અને તેનો લય તેમને આકર્ષે છે.

આનો ઉપયોગ સ્વ. ગિજૂભાઈ બધેકાએ દિવાસ્વપ્નમાં કર્યો હતો. અમે તેનું યથાશક્તિ સુંદર મંચન પણ કર્યું હતું.

ભાવનગરથી મુંબઈ જઈશું? કેવી રીતે જઈશું?

બિસ્તર બાંધી, રેલગાડીમાં, બેસી ઝટપટ જઈશું

વિરમગામે ગાડી અટકે, કેમ ભાઈ આ અટકે?

પાટા પહોળા, હદ સરકારી, ગાડી અહીંથી બદલે
 બીજલ: વાટે મોટાં શહેરો આવે, ક્યાં ક્યાં બતલાવો,
 શું શું સારુ ક્યાનું, ક્યાનું, જરીક તો સમજાવો.

સૂત્રધાર બીજલ અને સોનલ બંને આ પંક્તિ ગાય અને બીજો તેનો જવાબ આપે. આમ બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન પણ મળી જાય.

સોનલ: અમદાવાદે મીલો મોટીને, ઝુલતા બેઉ મિનારા,
 જાળી સિદી સૈયદની ને તળાવ મોટું કાંકરીયા
 સાબરમતિમાં ગાંધી આશ્રમ, વાતજ એની જુદી,
 જ્યાં સત્યાગ્રહને આઝાદીની નવતર લડતો જાગી
 બીજલ: વડોદરાનો ચેવડોને સુરતની તો ધારી
 જતાં વળોટો નદીઓમોટી, મહી, નર્મદા, તાપી...

આમ, આ ગીતના શબ્દો જ એવા છે કે બાળકને મજા પડે, ગેલમાં આવી જાય અને સાથે સાથે અમદાવાદ અને વડોદરાની અમુક વાતો પણ જાણવા મળે.

પ્રા. હરીશ વ્યાસ લિખીત બાળનાટક ' આઝાદી જો હમને જાની' માં પણ એક સુંદર ગીત છે. આઝાદી જેવો ભારેખમ વિષય છે. પણ બાળક માટે કેવું હળવું ફૂલ બનાવ્યું છે.

કલ હી શામ કો શર્માજીને ટોપી નયી ખરીદી
 ઘર પર ટીવીદેખ રહે થે પાપા, મમ્મી, દીદી,
 લાલકીલેકે આસપાસ હે આઝાદીકા મૈલા
 સબસે ઉપર નાય રહા હે ઝંડા એક અકેલા
 કદમ બઢાતે બેંડ બજાતે ફૈજ આતે જાતે,
 પૂરે લોનમેં બચ્ચે—બૂઢે ચને ચુરમુરે ખાતે

નાના બાળકોને મન આઝાદી એટલે શું ? તે વાત સુંદર રીતે આ ગીતમાં મુકી છે. હમસે કોઈ પૂછે બચ્ચો આઝાદી કયા હોતી હૈ? હમ કહ દેંગે ઉસ દિન સબકી પૂરી છૂટ્ટી હોતી હૈ..

આમ, ગીતની સાથે લય—તાલ પણ ખૂબ જરૂરી છે. ગીત એવું હોય કે બાળકોને મજા પડે. શબ્દો ખૂબ અગત્યના છે. શબ્દો (વાચિકઅભિનય) એ નાટકનો પ્રાણ છે. "કદમબઢાતે, બેંડ બજાતે, ફૈજ આતે જાતે —"એમાં પ્રાસ તો છે જ, સાથે શબ્દની પણ કમાલ છે. બાળકોને ગીત ગાવાનો ઉત્સાહ રહે છે. બાળનાટ્ય લેખકોએ યાદ રાખવું. ગીતો નાટકને ગતી પ્રેરે એવાં હોયતો તે ઉત્તમ નાટકનીગતિ ધીમી ન પડવી જોઈએ, નાટક માટે ગીતો છે, ગીતો માટે નાટક નથી.

ક્યારેક ઉખાણા અને પ્રશ્નો પણ બાળકને પુછી શકાય. બાળનાટકમાં લખી શકાય. 'દિવાસ્વપ્ન' નાટકનું ઉદા. જોઈએ.

"કાળા, પીળા, ગોરા લોક
ધઉવણાં તો પોકે પોક,
ખંડખંડમાં વસતા જાય
હિંદ દેશ ભૂ પર દેખાય.

વિચાર પ્રેરક પ્રશ્નો અને જવાબો પણ સંવાદના સ્વરૂપે લખાયા હતા અને તેથી બાળકોને મજા પડી હતી. છોકરાઓ વિચાર કરતા થઈ જાય અને પરિસ્થિતીને અનુરૂપ તેનો વિનિયોગ થઈ શકે.

સંવાદ (વાચિયઅભિનય) એ નાટકનો પ્રાણ છે. આત્મા છે. તેમાં બહુ લાંબા-લાંબા સંવાદ હોવા જોઈએ નહીં. ક્યારેક લયાત્મકશબ્દ કે તકિયા કલામનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે. એક વ્યાવસાયિક દિગ્દર્શક નટખટ જ્યું તેમના નાટકોમાં આ પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરતા. તેમના એક નાટકમાં એક પાત્ર વારેવારે 'આપણે તો ભાઈ...' બોલતું અને બાળકો "એવા" કહીને સંવાદની પૂર્તિ કરતા.

બાળનાટકમાં કાલ્પનિક પાત્રો ઉપરાંત જુદી જુદી નિર્જીવ વસ્તુઓનાં પાત્રો પણ જોવા મળે છે. ઉ.દા.વિજય તેંડુલકરના એક બાળનાટક "પાપા બો ગયે" માં પાત્ર તરીકે લેટર બોક્ષ હતું, ઝાડ હતું અને તેઓ વાતો પણ કરતાં, શ્રીમતી રેખા જૈનના એક બાળનાટક "અનોખા વરદાન"માં મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત શિવ-પાર્વતીની મૂર્તિ વાત કરવા માંડતી.

બાળકોને રમત રમવી ખૂબ ગમે, જોવી પણ ગમે એટલે બાળનાટ્યલેખનમાં કોઈ દ્રશ્યમાં રમતનું આયોજન થાય તો બાળકોને ગમે જ ગમે.

ઉદા.

"ટામેટું રે ટામેટું",
નદીયે નાવા જાતું તું
ધી ગોળ ખાતું તું"
ખાતા ખાતા પકડાઈ ગયું.

રમત-પકડાવ, સતોડિયું કે ક્રિકેટ હોઈ શકે, તેમજ લખોટી પણ રાખી શકાય. કારણકે રમતો તેમના ભાવ વિશ્વને અનુરૂપ છે. તેમને જૂજ દૃશ્યો રચવા ગમે છે. તેમની કલ્પનાશીલતાને વેગ મળે છે.

ચમત્કાર પણ બાળકોને આકર્ષે છે. જાદુ તો બાળકોને ગમે જ ગમે એટલે જો નાટકમાં જાદુનો વિનિયોગ થાય તો બાળકોને મજા પડે. દા.ત. ચંદ્રકાન્ત ઠક્કર 'મેહ' દિગ્દર્શિત બાળકનાટક "ટિમટિમ ટબૂડિયો"માં ટબૂડિયો શાક ખરીદવા જાય અને ત્યાં બટાકા, રીંગણ, દૂધી, ભાજી વગેરે તેની સાથે વાત કરે છે.

શ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાલા લિખિત બાળનાટક "બીપ બીપ સંદીપ" માં સંદીપ નામના એકાકી છોકરા સાથે રોબોનું મિલન અને તે બે જણાની વાતચીત-રમત અને તે દ્વારા નિર્માણ થતી પરિસ્થિતિ બાળકોને નવીન જણાય છે. વિજય તેંડુલકરના "બોબી" નાટકમાં ઐતિહાસિક પાત્રો સાથે બોબીના મળવાની પરિસ્થિતિ બાળકોને ગમે છે. આજ રીતે આજના શિક્ષણ સંદર્ભે રમતો લડાઈનાં દ્રશ્યો વગેરેનો બાળનાટ્ય લેખનમાં યોગ્ય વિનિયોગ થવો જોઈએ.

એવું નથી કે આ બધી બાબતોનો ઉપયોગ થવાથી બાળકોને રસ-મજા પડશે જ. ખરું કૌશલ્ય તો સહજપણામાં છે. આ બધી કે એકાધિક બાબતોનો ઉપયોગ ઉપરથી થોપેલો તો ન જ લાગવો જોઈએ. સરળતા-સહજતા બાળનાટકની પહેલી શરત છે. બાળકો માટે, બાળકોની સાથે રહીને અથવા બાળકો સાથે આંતરવ્યવહાર કરીને લખાયેલું, બાળકોના ભાવજગત-સંવેદનાને અનુરૂપ અને સંબંધિત વિષયવસ્તુવાળું, બાળકોને સરળતાથી સમજ તથા મજા પડે, સાથો સાથ મોટેરાંઓને પણ રસ પડે, બાળકો કે મોટેરાંઓ કે બંને દ્વારા ભજવી શકાય તેવું નાટક એટલે બાળનાટક.

બાળકની કલ્પનાને યોગ્ય દિશામાં ઢાળવાનું કામ લેખકે કરવાનું છે. લેખક તરીકે તમારે બાળકના વિચારને, બાળકની કલ્પનાને, બાળકના તર્કને મહત્વ આપવાનું છે, સમજવાનું છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. સેવક, વિજય 'બાળનાટકની બારાખડી'
૨. મહેતા, ચંદ્રવદન ચી., હંસાબેન મો. પટેલ 'બાળનાટક અને એનું સાહિત્ય'
૩. મહેતા, વનલતા પ્રાગજી ડોસા 'બાળનાટકનો અભ્યાસક્રમ'
૪. બધેકા, ગિજૂભાઈ 'દિવા સ્વપ્ન'
૫. વ્યાસ, હરીશ 'આઝાદી જો હમને જાની'